

Κοινωνικές Ανισότητες και οι Κοινωνικές Επιπτώσεις της Αγροτικής Πολιτικής στην Ελληνική Ύπαιθρο

Απόστολος Γ. Παπαδόπουλος

Εισαγωγή

Η ελληνική ύπαιθρος αποτελεί το «διακύβευμα» μεταξύ διαφορετικών κοινωνικών ομάδων και δρώντων συλλογικών φορέων, καθώς κάθε ένας από αυτούς προβάλλει στην ύπαιθρο τις δικές του επιδιώξεις, τις ανάγκες του, τις γνώσεις και/ή τα συμφέροντά του. Ένας βασικός άξονας διαχωρισμού είναι αυτός που υπάρχει μεταξύ εκείνων που είναι παλαιοί (ή μόνιμοι) κάτοικοι της υπαίθρου και εκείνων που εγκαταστάθηκαν πρόσφατα σε αυτή (ή κατοικούν εποχικά ή ένα μέρος του χρόνου τους). Οι **παλαιοί ή μόνιμοι κάτοικοι της υπαίθρου** έχουν κατά ένα μεγάλο μέρος διατηρήσει την οικογενειακή τους εκμετάλλευση (είτε ως πλήρως είτε ως μερικώς απασχολούμενοι) και αποτελούν τη ζωντανή απόδειξη ότι η ανάπτυξη των αγροτικών περιοχών έχει σχετίζεται άμεσα με τη διατήρηση της γεωργικής παραγωγικής δραστηριότητας σε αυτές. Αυτή η κατηγορία του πληθυσμού, που είτε μειοψηφεί είτε έχει απολέσει τον έλεγχο για την ανάπτυξη αρκετών αγροτικών περιοχών, διατηρεί ακόμα ένα σημαντικό ρόλο στην ελληνική ύπαιθρο, αλλά η επίδρασή της στην τοπική οικονομία εξαρτάται από το βαθμό ανάπτυξης της γεωργίας και το βαθμό επέκτασης των μη-γεωργικών τομέων. Σε κάθε περίπτωση η σημασία που αποδίδεται στο ρόλο αυτής της κατηγορίας του πληθυσμού για την ανάπτυξη της υπαίθρου υποχωρεί όλο και περισσότερο, αλλά πάντως διαφέρει σημαντικά από περιοχή σε περιοχή.

Στον αντίποδα αυτής της κατηγορίας βρίσκονται οι **νεοεισερχόμενοι ή οι εποχικά, ευκαιριακά ή ημιμόνιμα διαμένοντες στην ύπαιθρο** που μπορεί να μην έχουν προϊούσα σχέση με τη συγκεκριμένη περιοχή ή να «επιστρέφουν» - τρόπον τινά - στον τόπο καταγωγής τους και οι οποίοι επιζητούν την επανασύνδεση με την ύπαιθρο, καθώς έχουν σε μεγάλο βαθμό αποσυνδέσει την τελευταία από τη μονοδιάστατη γεωργική παραγωγική δραστηριότητα. Γι αυτή τη δεύτερη πληθυσμιακή ομάδα, που είναι πολυσυλλεκτική, γιατί περιλαμβάνει πολλές διαφορετικές μεταξύ τους κοινωνικές ομάδες και συμφέρο-

να και η οποία ολοένα διευρύνεται στις αγροτικές περιοχές, η ανάπτυξη της υπαίθρου αφορά κυρίως την επέκταση και την κυριαρχία μη-γεωργικών οικονομικών δραστηριοτήτων οι οποίες συνδέονται με τη δημιουργία νέων ευκαιριών απασχόλησης, την ανάπτυξη νέων επιχειρήσεων, τη διεύρυνση των υπηρεσιών, τη βελτίωση της ποιότητας ζωής και των περιβαλλοντικών υπηρεσιών και, τέλος, την ευημερία. Για παράδειγμα, σύμφωνα με την τελευταία Απογραφή Πληθυσμού (2001) περίπου το 15% του πληθυσμού των αγροτικών περιοχών της χώρας μετακινήθηκε πρόσφατα προς τις περιοχές αυτές. Η μετακίνηση προς τις αγροτικές περιοχές αφορά κυρίως εργαζόμενους (43,9%), άτομα που ασχολούνται με τα οικιακά (14,2%), μαθητές και σπουδαστές (12,4%) και συνταξιούχους (11,8%). Αυτή η πληθυσμιακή μεταβολή προκάλεσε και μια σημαντική αλλαγή στην αναλογία ενεργού και μη-ενεργού εργατικού δυναμικού προς όφελος του πρώτου, καθώς η ραγδαία αύξηση του ποσοστού των εργαζομένων, η πλειονότητα των οποίων δεν ασχολείται με τον αγροτικό τομέα, πιθανότατα συνεπάγεται την αλλαγή στη θεώρηση της υπαίθρου ως χώρου κατοικίας και κατανάλωσης. Μεσοπρόθεσμα και μακροπρόθεσμα αυτή η μεταβολή οδηγεί σε μεταστροφή των χαρακτηριστικών μιας πληθώρας αγροτικών περιοχών (κυρίως περιαστικών (Ford 1999), παράκτιων, νησιωτικών και κάποιων ιδιαίτερα ελκυστικών ορεινών περιοχών), οι οποίες προσελκύουν τους «νεοεισερχόμενους» ή τους «ημι-διαμένοντες», και άρα τροποποιούν ριζικά τις προοπτικές και τις δυνατότητες ανάπτυξής τους.

Θα λέγαμε λοιπόν ότι σε ένα πρώτο επίπεδο διαμορφώνεται μια ασυμμετρία ανάμεσα στους «παλαιότερους» κατοίκους της υπαίθρου και τους «νεοαφιχθέντες» ή «ημι-διαμένοντες» στην ύπαιθρο, οι οποίοι προβάλλουν σε αυτή άλλες χρήσεις και διατηρούν διαφορετικές προσδοκίες αν συγκριθούν με τους πρώτους. Η παλαιότερη και πιο πρόσφατη σχετική βρετανική βιβλιογραφία (Cloke and Little 1987, Cloke and Thrift 1987, Thrift 1987, Cloke and Thrift 1990, Hoggart 1997, Cloke κ.ά. 1998, Phillips 1998)

ουσιαστικά υπογραμμίζει τις αλλαγές που επέρχονται στην κοινωνική στρωμάτωση της υπαίθρου λόγω της οικονομικής της αναδιάρθρωσης, της ανάδειξης νέων δραστηριοτήτων οι οποίες έρχονται συχνά να ανταγωνιστούν τις παλαιότερες κατεστημένες χρήσεις της υπαίθρου και της εισόδου νέων κοινωνικών ομάδων και/ή στρωμάτων που έχουν διαφορετικές αντιλήψεις, βλέψεις και επιδιώξεις τόσο για το παρόν όσο και για το μέλλον των περιοχών της υπαίθρου στις οποίες εγκαθίστανται.

Το φαινόμενο λοιπόν της ουσιαστικής και/ή συγκαλυμμένης «επιστροφής στην ύπαιθρο», τμήματα του οποίου περιγράφονται με τον όρο του **counterurbanization** ή της «**πληθυσμιακής αναστροφής**», απεικονίζει μια περίπλοκη κατάσταση, η οποία εντάσσεται σε διαφορετικές μεταξύ τους θεωρητικές προσεγγίσεις, και παραμένει μέχρι σήμερα ένα φαινόμενο δύσκολο να ερμηνευθεί (Halfacree 1997, Spencer 1997, Champion 1998, Fielding 1998, Mitchell 2004).¹ Το αποτέλεσμα όμως είναι μια φανερή ή υποβόσκουσα αντιπαράθεση μεταξύ της πρώτης και της δεύτερης κοινωνικής ομάδας, καθώς συχνά εκδηλώνονται αντιπαράθεσεις, (ανοικτές) συγκρούσεις ή ακόμα και ανταγωνισμοί που αφορούν στις παραγωγικές και τις καταναλωτικές χρήσεις της υπαίθρου. Η ανεπάρκεια της εφαρμογής του συχνά αυστηρού θεσμικού χωροταξικού πλαισίου αφήνει σε ορισμένες περιπτώσεις χώρο για την κυριαρχία άτυπων και/ή ευέλικτων πρακτικών διαφορετικών κοινωνικών ομάδων και δρώντων συλλογικών φορέων, οι οποίοι καθορίζουν την έκβαση της πορείας ανάπτυξης ή διατήρησης των περιοχών της υπαίθρου ακόμα και ανεξάρτητα από τις ρυθμιστικές παρεμβάσεις που σχεδιάζονται και εφαρμόζονται σε κεντρικό ή ακόμα και σε περιφερειακό επίπεδο.

1. Όπως φαίνεται και από ορισμένες εμπειρικές αναλύσεις σε άλλες χώρες (π.χ. στη Σκωτία και στην Ισπανία) η «επιστροφή στην ύπαιθρο» (ως πληθυσμιακή τάση) συνδέεται σε ένα βαθμό με την ανάδυση νέων οικονομικών δραστηριοτήτων αλλά και με τη μεταβολή των χρήσεων της υπαίθρου. (βλέπε Stockdale κ.ά. 2000, Hoggart and Paniagua 2001, Paniagua 2002 Rodriguez κ.ά. 2002). Όμως δεν θα πρέπει να θεωρηθεί ότι πρόκειται για μια απλή διαδικασία, καθώς η «επιστροφή» σε αρκετές περιπτώσεις συνδέεται με τη συχνή γεωγραφική κινητικότητα των ατόμων, τον κύκλο ζωής των ατόμων που μετακινούνται και με τις ευκαιρίες απασχόλησης/ επιχειρηματικότητας που διατίθενται μέσω και των μέτρων πολιτικής για την ανάπτυξη της ευρωπαϊκής υπαίθρου. Επιπρόσθετα, η παρουσία των «νεοεισερχόμενων» ή «ημι-διαμενόντων» στην ύπαιθρο συνεπάγεται και τη δημιουργία νεοπαγών κοινωνικών στρωμάτων και κοινωνικών μορφωμάτων τα οποία πολύ δύσκολα εντάσσονται στις υφιστάμενες κοινωνικές κατηγορίες (βλέπε Halfacree 1998, Halfacree and Boyle 1998).

Σήμερα περισσότερο από ποτέ, η ελληνική ύπαιθρος αναδεικνύεται σε πεδίο διαπραγμάτευσης ανάμεσα στα «παλαιά» και στα «νέα» ανερχόμενα συλλογικά συμφέροντα, ανάμεσα στις παραγωγικές και στις καταναλωτικές χρήσεις του χώρου, αλλά και μεταξύ των διαφορετικών χωρικών επιπέδων διακυβέρνησης στην ύπαιθρο. Με άλλα λόγια, η συγκρότηση της υπαίθρου αντανakλά τις συμφωνίες, τις διαφωνίες ή/και τις συγκρούσεις σχετικά με τη χρήση και τη διαχείριση των περιβαλλοντικών και των γεωργικών πόρων από συγκεκριμένους συλλογικά δρώντες φορείς και κοινωνικές ομάδες (Παπαδόπουλος 2004).

Έτσι, αντίθετα με τις προβλέψεις αρκετών θεωρητικών των αγροτικών σπουδών και του κοινωνικοοικονομικού μετασχηματισμού της υπαίθρου, τα τελευταία χρόνια η έννοια της υπαίθρου αντί να συρρικνωθεί αντίθετα έχει επεκταθεί σημαντικά (van der Ploeg 1997, van der Ploeg 2003). Αυτή η επέκταση οφείλεται στην ουσιαστική διεύρυνση των χαρακτηριστικών της κοινωνίας της υπαίθρου, στις τροποποιήσεις που έχει υποστεί τα τελευταία χρόνια η αγροτική πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης αλλά και στην πρόσφατη ανάδειξη της πολιτικής για την ανάπτυξη της υπαίθρου (rural development policy) η οποία συχνά συγχέεται ή, κατ' άλλους, ταυτίζεται με την περιφερειακή πολιτική (Bryden 2000). Οι συνεχείς αναθεωρήσεις της ΚΑΠ και η δημιουργία του δεύτερου πυλώνα της έχουν εντείνει τη συζήτηση σχετικά με το χαρακτήρα και τη δυναμική της ανάπτυξης των περιοχών της υπαίθρου (Bryden 2003).

Η επικαιροποιημένη έννοια της υπαίθρου περιλαμβάνει πλέον πολυάριθμα επίπεδα και ζητήματα που χρειάζεται να συνδυαστούν επιχειρησιακά μεταξύ τους. Ο επιζητούμενος συνδυασμός στηρίζεται στη θεσμοποίηση των πρακτικών ανάπτυξης της υπαίθρου, που έχουν αποδειχθεί οικονομικά αποτελεσματικές και ανθεκτικές στην περιθωριοποίηση (Bazin and Roux 1995, van der Ploeg κ.ά. 2000) ή είναι το αποτέλεσμα της κινητοποίησης των τοπικών κοινωνικών δυνάμεων και των συλλογικών δρώντων φορέων (van der Ploeg 2003).

Ο ρόλος των αγροτικών και περιφερειακών πολιτικών υπήρξε σημαντικός για την οικονομική και κοινωνική αναδιάρθρωση της υπαίθρου. Τα εφαρμοζόμενα μέτρα αγροτικής πολιτικής επέδρασαν σε μεγάλο βαθμό στη διατήρηση ή ακόμα και στη βελτίωση του επιπέδου ζωής στην ύπαιθρο, παγιώνοντας ορισμένους κοινωνικούς διαχωρισμούς, ενώ παράλληλα επέτειναν την κοινωνική διαφοροποίηση.

Στο παρόν κείμενο υποστηρίζουμε ότι οι κοινωνικές ανισότητες στην ελληνική ύπαιθρο χαρακτηρίζονται από σημαντική πολυπλοκότητα αλλά και από αρκετά παράδοξα, καθώς επίσης ότι χρειάζεται περισσότερη έρευνα σχετικά με τους δείκτες που αντανακλούν την κοινωνική ανισότητα και τον κοινωνικό αποκλεισμό. Στα επόμενα τμήματα του κειμένου θα αναφερθούμε πρώτα στη μελέτη της θεωρούμενης οικονομικής μειονεξίας της ελληνικής ύπαιθρου και στη συνέχεια θα συζητήσουμε ορισμένους άξονες κοινωνικών ανισοτήτων, οι οποίοι είναι ανάγκη να συνδυαστούν προκειμένου να αναπτυχθεί η κοινωνική πολιτική για την ύπαιθρο. Στο τελευταίο τμήμα θα διατυπωθούν ορισμένα συνοπτικά συμπεράσματα, τα οποία μπορούν να συνεισφέρουν στο προβληματισμό για το σχεδιασμό μιας κοινωνικής πολιτικής για την ελληνική ύπαιθρο.

Ορισμένες παρατηρήσεις για τη οικονομική μειονεξία της ελληνικής ύπαιθρου

Σχετικά με τη μελέτη της οικονομικής μειονεξίας και της φτώχειας στην ύπαιθρο έχουν υπάρξει αρκετές αναλύσεις κατά την τελευταία δεκαετία (βλέπε π.χ. τα Τσακλόγλου 1993, Tsakloglou and Panopoulou 1998, Τσακλόγλου 1999). Παρόλα αυτά, οι συγκεκριμένες αναλύσεις – που στηρίζονται σε επεξεργασία των στοιχείων της Έρευνας Οικογενειακών Προϋπολογισμών της ΕΣΥΕ – περιορίζονται σε ορισμένες χρήσιμες, αλλά γενικές διαπιστώσεις. Ορισμένες από αυτές είναι σχηματικά οι ακόλουθες: α) τα αγροτικά νοικοκυριά και οι αγρότες φαίνονται να απολαμβάνουν χαμηλότερο επίπεδο διαβίωσης έναντι των άλλων νοικοκυριών και επαγγελματιών της χώρας, β) τα αγροτικά νοικοκυριά που ορίζονται με βάση τη γεωργική απασχόληση του αρχηγού τους έχουν υψηλή συμβολή στη διαμόρφωση της συνολικής φτώχειας στη χώρα, γ) υπάρχει ένας συνδυασμός παραγόντων όπως π.χ. χαμηλό εκπαιδευτικό επίπεδο, απασχόληση του αρχηγού στον αγροτικό τομέα, ηλικιωμένοι, συνταξιούχοι ή άνεργοι και διαμονή σε ημιαστικές και αγροτικές περιοχές, οι οποίοι οδηγούν σε αύξηση της φτώχειας (Ιωσηφίδης και Παπαδόπουλος 2004).

Την ίδια στιγμή καταγράφονται από τους αναλυτές του φαινομένου της φτώχειας ορισμένες ερμηνευτικές παρατηρήσεις: α) ότι τα αγροτικά εισοδήματα είναι σχετικά υποεκτιμημένα έναντι των άλλων μορφών εισοδήματος (π.χ. μισθοί, συντάξεις), β) ότι σε ορισμένες περιφέρειες το μέσο κατά κεφαλή ει-

σόδημα των αγροτικών νοικοκυριών υπερέρχει του αντίστοιχου μέσου εισοδήματος των άλλων νοικοκυριών, γ) ότι υπάρχουν σημαντικές περιφερειακές διαφορές των εισοδημάτων μεταξύ των αγροτικών νοικοκυριών (καθώς υπάρχουν ορισμένες σαφώς φτωχές περιφέρειες), δ) ότι το ποσοστό των αγροτικών εισοδημάτων μειώνεται σταδιακά ως ποσοστό του εισοδήματος των αγροτικών νοικοκυριών και ε) ότι η συνολική οικονομική ανισότητα οφείλεται σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό σε διαφορές «εντός» των διαφορετικών κοινωνικοοικονομικών ομάδων, όπως αυτές ορίζονται με βάση συγκεκριμένες κοινωνικοδημογραφικές μεταβλητές, παρά σε διαφορές μεταξύ των ομάδων αυτών (Μητράκος και Τσακλόγλου 2003). Η τελευταία παρατήρηση είναι κατά τη γνώμη μας ιδιαίτερα σημαντική, λόγω του ότι θεμελιώνει ένα βασικό επιχείρημα το οποίο, με τη σειρά του, αναιρεί την παραδοσιακή αντίληψη της ύπαιθρου και των αγροτών ως εξ ορισμού «φτωχών» και «μειονεκτικών» οντοτήτων, που είναι ανάγκη να «αναπτυχθούν» ή καλύτερα να «εκσυγχρονιστούν» προκειμένου να ανέβει το οικονομικό και κοινωνικό τους επίπεδο. Η κυρίαρχη παραδοσιακή αντίληψη της ύπαιθρου ως μιας σχετικά ενιαίας οντότητας, η οποία προσεγγίζεται συλλήβδην ως περιέχουσα μια –χονδρικά– ομοιογενή κοινωνική ομάδα με παρεμφερή κοινωνικά και οικονομικά χαρακτηριστικά, έχει οδηγήσει στην σημαντική υστέρηση της ανάπτυξης της κοινωνικής πολιτικής για την ύπαιθρο (βλέπε Πετμεζίδου-Τσουλουβή 1992).

Σε σχέση με τις παραπάνω παρατηρήσεις είναι αναγκαία τρία σχόλια όπως διατυπώνονται από τη δική μας σκοπιά. Το **πρώτο σχόλιο** είναι ότι η ανάλυση των χαρακτηριστικών της φτώχειας ανιχνεύει την ύπαρξη κοινωνικών ανισοτήτων στην ύπαιθρο, οι οποίες δεν αφορούν στενά τον αγροτικό τομέα και δεν ερμηνεύονται επαρκώς από τη διάκριση με βάση τον άξονα αστικός-αγροτικός χώρος, όπου ο δεύτερος είναι εξ ορισμού μειονεκτικός και χρήζει κοινωνικής στήριξης αδιακρίτως των λοιπών χαρακτηριστικών του. Το **δεύτερο και σημαντικότερο σχόλιο** είναι ότι η ανίχνευση σημαντικών εισοδηματικών ανισοτήτων στο εσωτερικό των φαινομενικά ομοιογενών κοινωνικοοικονομικών ομάδων με βάση κοινωνικοδημογραφικά χαρακτηριστικά (ηλικία, εκπαίδευση, κατάσταση απασχόλησης κ.λπ.) υπογραμμίζει την ανάγκη της σε βάθος μελέτης των κοινωνικών ανισοτήτων και της κοινωνικής στρωμάτωσης, η οποία είναι αρκετά περιορισμένη στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό, και ιδιαίτερα στην

ελληνική ύπαιθρο. Το **τρίτο σχόλιο**, που εξειδικεύει περαιτέρω το προηγούμενο, είναι ότι χρειάζεται να δοθεί έμφαση στο γεγονός ότι οι διαφορετικές κοινωνικές ομάδες αναγκαστικά συγκροτούνται εντός του χώρου αλλά και μέσω της χρήσης του, γεγονός που εισάγει τη χωρική διάσταση ως μια ερμηνευτική παράμετρο των κοινωνικών ανισοτήτων.

Στη σχετική συζήτηση που αφορά τον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό και ιδιαίτερα την ελληνική ύπαιθρο, έχουν κατά καιρούς επικρατήσει αρκετές **ισοπεδωτικές και «εκσυγχρονιστικές» ερμηνείες**, που αναφέρονται στην κοινωνία της υπαίθρου ως μια κοινωνία των «μικρομεσαίων», μικροϊδιοκτητών γης οι οποίοι κατά πλειοψηφία ανήκουν στα μεσαία στρώματα και άρα δεν υφίσταται ουσιαστική ταξική διαφοροποίηση στο εσωτερικό της «αγροτιάς» (όπως αρέσκονται να δηλώνουν κάποιοι αγροτο-συνδικαλιστές) ή υπάρχουν αναφορές στην «αγροτική τάξη» ως φύσει διαφορετική μόνο από την «αστική» (καπιταλιστική) τάξη. Υπάρχουν, επιπλέον, αναφορές στην «πολυσθένεια» των κατοίκων και των νοικοκυριών της υπαίθρου, όπου η άτυπη απασχόληση, η πολυαπασχόληση και η πολυδραστηριότητα εμφανίζονται ως παράγοντες που «θολώνουν» το τοπίο και άρα δεν μπορούμε να μιλάμε για κοινωνικά στρώματα στην ύπαιθρο, αλλά για ασυνάρτητα κοινωνικά μορφώματα που δεν μπορεί κανείς να τα διαχωρίσει επαρκώς μεταξύ τους.² Παράλληλα, αναλύσεις που δίνουν έμφαση στην ενσωμάτωση των αγροτών στο κυρίαρχο πολιτικό και κοινωνικό σύστημα μέσω των πελατειακών σχέσεων συχνά καταλήγουν σε μια ενιαία θεώρηση των αγροτών ως μια σχετικά ομοιογενή κοινωνική ομάδα με παρόμοια χαρακτηριστικά και ταυτόσημα κοινωνικά αιτήματα.³

Στο αντίποδα έχουν **διατυπωθεί κάποιες ταξικές ερμηνείες**, που άμεσα ή έμμεσα αφορούν την ύπαιθρο και ταυτίζουν τους «μικροαγρότες»-«μικροϊδιοκτήτες» με την «εργατική τάξη», ενώ αντίθετα εξισώνουν τους «τσιφλικάδες-μεγαλοαγρότες» με την «αστική τάξη». Οι περισσότεροι εμπνευσμένες τέτοιου τύπου ερμηνείες διακρίνουν ορισμένες κατηγορί-

ες αγροτών που βρίσκονται σε δεινή θέση απέναντι στα μεγάλα οικονομικά συμφέροντα των βιομηχανικών επιχειρήσεων, όταν υπογράφουν συμβόλαια με αυτές ή όταν αναγκάζονται να πουλήσουν τα προϊόντα τους χωρίς να μπορούν να διαπραγματευτούν τις τιμές.⁴

Και οι δύο τύποι ερμηνείας των κοινωνικών ανισοτήτων στην ελληνική ύπαιθρο είναι, κατά τη γνώμη μας, ανεπαρκείς γιατί δεν λαμβάνουν υπόψη τους μια σειρά από ζητήματα, αρκετά από τα οποία προϋπήρχαν, ενώ κάποια άλλα αναδείχτηκαν ως σημαντικά κατά την τελευταία δεκαετία. Η ανεπάρκεια των δύο τύπων ερμηνείας οφείλεται: α) στην αδυναμία διάκρισης μεταξύ διαφορετικών ομάδων αγροτών ή καλύτερα κατοίκων της υπαίθρου – καθώς η αγροτική παραγωγική δραστηριότητα δεν αποτελεί πλέον την κύρια απασχόληση των κατοίκων της υπαίθρου, β) στη μονοδιάστατη θεώρηση της κοινωνικής στρωμάτωσης, είτε με βάση την ιδιοκτησία της γης, είτε με βάση την απασχόληση, καθώς κάθε κριτήριο από αυτά οδηγεί σε διαφορετικές διαπιστώσεις για την κοινωνική διάρθρωση, γ) στην αδυναμία ενσωμάτωσης στη συζήτηση για την κοινωνική στρωμάτωση του ρόλου της αγροτικής πολιτικής, η οποία έπαιξε αρκετά σημαντικό ρόλο στην εγκαθίδρυση κοινωνικών διαχωρισμών και στην προώθηση της περαιτέρω κοινωνικής διαφοροποίησης των κατοίκων της υπαίθρου, δ) στην ασθενική οργάνωση και συστηματοποίηση των κριτηρίων που βοηθούν στην έστω και αδρή περιγραφή των κοινωνικών ανισοτήτων στην ελληνική ύπαιθρο, και ε) στην αδυναμία να προχωρήσουν σε μια συστηματική και/η συγκριτική ανάλυση των κοινωνικών ανισοτήτων μεταξύ συγκεκριμένων εδαφικών ενοτήτων και στην αναγωγή των όποιων ευρημάτων σε εθνική κλίμακα.

Θεωρώντας ότι η εθνική κλίμακα δεν επιτρέπει μια αποτίμηση των κοινωνικών ανισοτήτων και της κοινωνικής στρωμάτωσης παρά μόνο συγκριτικά, είναι αναγκαία η διάκριση των περιοχών της υπαίθρου με βάση κάποια συγκεκριμένα δημογραφικά, κοινωνικοοικονομικά, χωρικά και αγροτικά χαρακτηριστικά, ώστε να είναι δυνατός ένας πρώτος διαχωρισμός μεταξύ ευνοημένων, ενδιάμεσων, προβληματικών και «λιγότερο ευνοημένων περιοχών» (ΛΕΠ) ή αλλιώς μεταξύ διαφορετικών βαθμών «ευνοϊκότητας»

2. Οι *εμβριθείς και αρκετά διαφωτιστικές αναλύσεις του Τσουκαλά, οι οποίες είναι ομολογουμένως αρκετά χρήσιμες ακόμα και σήμερα, έχουν επηρεάσει αρκετά την ελληνική συζήτηση και την έχουν στρέψει μακριά από μια λεπτομερή ταξική ανάλυση που θα λαμβάνει υπόψη τις αναγνωριζόμενες ιδιαιτερότητες και ιδιομορφίες της ελληνικής αγροτικής (αλλά και ευρύτερης αστικής) κοινωνίας.*

3. Βλέπε για παράδειγμα την ανάλυση του Μαυρογορδάτου (1988).

4. Για μια πιο λεπτομερή ανάλυση και κριτική των διαφορετικών απόψεων που αναπτύχθηκαν για τη μελέτη της κοινωνικής διαφοροποίησης στην ελληνική ύπαιθρο βλέπε Παπαδόπουλος (1994) και Κασίμης και Παπαδόπουλος (1999).

(Παπαδόπουλος κ.ά. 2006). Μια τέτοια «ζωνοποίηση» της υπαίθρου έχει επίσημα σχεδιαστεί από την Ε.Ε. και μάλιστα λαμβάνεται σοβαρά υπόψη κατά την προώθηση και υλοποίηση των μέτρων αγροτικής πολιτικής. Παρόλα αυτά έχει διαπιστωθεί (από την ίδια την Ευρωπαϊκή Επιτροπή κ.ά.) ότι αυτή η διάκριση στηρίζεται κυρίως σε γεωμορφολογικά κριτήρια (π.χ. κλίση εδάφους, υψόμετρο, γεωμορφολογία), αλλά παρόλα αυτά στην κατηγορία των λιγότερο ευνοημένων ή προβληματικών περιοχών έχει ενταχθεί μεγάλος αριθμός ενδιάμεσων ή ακόμα και ευνοημένων περιοχών (Παπαδόπουλος και Λιαρικός 2004). Η «πολιτική διαχείριση» των ΛΕΠ δεν αποτελεί ένα ελληνικό παράδοξο, αλλά είναι μια κοινή πρακτική των κρατών μελών της Ε.Ε. προκειμένου αυτά να εξασφαλίσουν ευμενέστερους όρους χρηματοδότησης για ένα όσο το δυνατόν περισσότερο διευρυνόμενο κομμάτι της εθνικής τους επικράτειας. Την ίδια στιγμή η ένταξη ευνοημένων ή ενδιάμεσων περιοχών στην κατηγορία των ΛΕΠ συσκοτίζει τις ουσιαστικές διαφορές τους και δημιουργεί ανισότητες στη στήριξη διαφορετικών αγροτικών περιοχών ανάλογα με τη δυνατότητα ένταξης τους στην κατηγορία των ΛΕΠ. Έτσι λοιπόν ο καθορισμός των κριτηρίων για τις ΛΕΠ εισάγει κάποιες ανισότητες μεταξύ των αγροτικών περιοχών.

Όμως πρόσφατη συγκριτική έρευνα σε τέσσερις χώρες της Ε.Ε. υπογράμμισε το γεγονός ότι, παρά την ύπαρξη διαφορετικών τύπων αγροτικών περιοχών, δεν μπορεί να αποκλειστεί η ποικιλομορφία των αγροτικών περιοχών ακόμα και εντός του κάθε τύπου (Efstratoglou κ.ά. 2004). Αυτό το εύρημα υπογραμμίζει τη σημασία του συγκεκριμένου κοινωνικοοικονομικού και χωρικού πλαισίου για την ερμηνεία της τοπικής κοινωνικής στρωμάτωσης και των κοινωνικών ανισοτήτων.

Το εύρος και η ένταση των κοινωνικών ανισοτήτων στην ελληνική υπαίθρο

Εντός των αγροτικών περιοχών υπάρχουν αρκετοί άξονες κοινωνικής ανισότητας στους οποίους χρειάζεται να δοθεί ιδιαίτερη έμφαση. Ο πρώτος άξονας αφορά στο **μέγεθος των αγροτικών εκμεταλλεύσεων**, το οποίο δεν περιορίζεται απλώς στην έκταση που κατέχει ή καλλιεργεί η αγροτική εκμετάλλευση, αλλά αφορά και το οικονομικό αποτέλεσμα και την ένταση της παραγωγικής δραστηριότητάς της. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι, με βάση τα διαθέσιμα στοιχεία της ΕΣΥΕ (Απογραφές Γεωργίας-Κτηνοτροφίας), το

1981 οι αγροτικές εκμεταλλεύσεις με έκταση μικρότερη των 50 στρεμμάτων αποτελούσαν το 78% του συνόλου των εκμεταλλεύσεων και καλλιεργούσαν το 41% της καλλιεργούμενης γης, ενώ το έτος 2000 αντιπροσώπευαν το 76% των εκμεταλλεύσεων και 29% της καλλιεργούμενης γης. Αντίθετα, ο αριθμός των εκμεταλλεύσεων άνω των 100 στρεμμάτων αυξήθηκε από 6% το 1981 σε 10% το έτος 2000 και αντίστοιχα η καλλιεργούμενη γη από 30% το 1981 αυξήθηκε σε 50% το έτος 2000. Για να εκτιμήσουμε αυτή την εξέλιξη δεν μπορούμε να αγνοήσουμε το ρόλο της αγροτικής πολιτικής, η οποία ευνόησε κατάφορα τις μεγάλες εκμεταλλεύσεις, αλλά και συγκεκριμένες περιοχές (πεδινές περιοχές όπου κυριαρχούν οι εντατικές καλλιέργειες), που καλλιεργούν υψηλά επιδοτούμενα αγροτικά προϊόντα. Και οι δύο παρατηρήσεις διατυπώνονται ανοικτά από την ίδια την Ευρωπαϊκή Επιτροπή και τον ΟΟΣΑ και μάλιστα συχνά αποτελούν μαζί με τις επιπτώσεις της αγροτικής πολιτικής στο περιβάλλον ορισμένα από τα ισχυρότερα επιχειρήματα για την ανάγκη αναμόρφωσης της ΚΑΠ (Παπαδόπουλος 2005).

Αρκεί να αναφέρουμε ότι σύμφωνα με υπολογισμούς: α) το μέσο μέγεθος των επιδοτήσεων ανά εκμετάλλευση είναι αρκετά μικρότερο στις μικρές εκμεταλλεύσεις από ό,τι στις μεγάλες εκμεταλλεύσεις (Σαρρής, 1997), και β) η διαπεριφερειακή κατανομή των επιδοτήσεων κατά ετήσια μονάδα εργασίας (ΕΜΕ)⁵ είναι άνιση (Εκθεση Σπράου, 1998). Για παράδειγμα, η εισοδηματική μεταβίβαση προς τους αγρότες στη Θεσσαλία ήταν κατά τη δεκαετία του 1990 εννιά φορές μεγαλύτερη από αυτήν στα Ιόνια Νησιά και έξι φορές μεγαλύτερη από την αντίστοιχη στο Βόρειο Αιγαίο, όπου υπάρχει και μεγαλύτερη ανάγκη στήριξης των κατοίκων της υπαίθρου για την επιβίωσή τους.

Επιπρόσθετα, η ανάλυση των διαθέσιμων στοιχείων για το πρόγραμμα του εκσυγχρονισμού των αγροτικών εκμεταλλεύσεων (σχέδια βελτίωσης) κατά τη δεκαετία του 1990 έδειξε, ότι το μέτρο αυτό αφορά κυρίως στις μεγαλύτερες σε μέγεθος, τις περισσότερο εξειδικευμένες και δυναμικές αγροτικές εκμεταλλεύσεις οι οποίες μάλιστα συχνά χωροθετούνται και στις λιγότερο ευνοημένες περιοχές (Τσιμπούκας κ.ά. 2000).

Ταυτόχρονα δεν θα πρέπει να υποτιμηθεί η σημασία

5. Η ετήσια μονάδα εργασίας ισοδυναμεί με 1.800 ώρες ετησίως ή 225 ημέρες εργασίας.

της στήριξης του αγροτικού τομέα εν γένει, η οποία αποτελεί έναν κρίσιμο παράγοντα για την επιβίωση και τη διατήρηση μιας μεγάλης μερίδας των νοικοκυριών στην ελληνική ύπαιθρο. Έχει υπολογιστεί, χαρακτηριστικά, ότι η ακαθάριστη δημόσια δαπάνη στον αγροτικό τομέα αντιπροσωπεύει το 29% του ακαθάριστου αγροτικού προϊόντος, ενώ η συνολική στήριξη από την αγροτική πολιτική συνεισφέρει το 52% του εισοδήματος ανά μονάδα εργασίας. Παρά το υψηλό επίπεδο προστασίας, το αγροτικό εισόδημα παρέμεινε αρκετά χαμηλότερο από αυτό της μη-αγροτικής απασχόλησης. Αυτό δείχνει, ότι χωρίς τον αναδιανεμητικό και υποστηρικτικό ρόλο της αγροτικής πολιτικής, ο αγροτικός τομέας στην Ελλάδα θα είχε συρρικνωθεί περαιτέρω και το εισόδημά του θα είχε μειωθεί σημαντικά (Παχάκη 2002).

Ο δεύτερος άξονας αφορά τη **διαθεσιμότητα και την έκταση της εξωαγροτικής απασχόλησης**, καθώς η τελευταία αποτελεί ένα σημαντικό παράγοντα ο οποίος κατανέμεται άνισα μεταξύ των αγροτών και οδηγεί σε διαφοροποιημένες επιπτώσεις πάνω στο εισόδημα των αγροτικών νοικοκυριών. Στις νεαρότερες ηλικίες η πολυαπασχόληση είναι αυξημένη, ενώ μειώνεται όσο η ηλικία των αγροτών αυξάνεται. Το ποσοστό της πολυαπασχόλησης διαφέρει σημαντικά στο περιφερειακό και νομαρχιακό επίπεδο, ενώ όσο μεγαλύτερο είναι το ποσοστό της πολυαπασχόλησης τόσο μεγαλύτερες είναι και οι ευκαιρίες για τα αγροτικά νοικοκυριά να ξεφύγουν από την οικονομική περιθωριοποίηση. Για παράδειγμα, το ποσοστό των πολυαπασχολούμενων αγροτικών νοικοκυριών στα Δωδεκάνησα είναι έξι φορές μεγαλύτερο από το αντίστοιχο στη Ροδόπη και περίπου τέσσερις φορές μεγαλύτερο από ό,τι στην Κεφαλονιά. Η επέκταση της πολυαπασχόλησης οδηγεί στη μεγέθυνση του εισοδήματος των αγροτικών νοικοκυριών και στη μείωση της εξάρτησης των νοικοκυριών της υπαίθρου από τη γεωργική παραγωγική δραστηριότητα. Για παράδειγμα, κατά το έτος 2000 ένας στους τρεις άνδρες και μόλις μια στις δέκα γυναίκες πολυαπασχολούνταν.

Η διαφοροποίηση του αγροτικού εισοδήματος και η στήριξη της πολυαπασχόλησης των αγροτών αποτελούν εκπεφρασμένους στόχους της αγροτικής πολιτικής εδώ και αρκετά χρόνια. Παρόλα αυτά ο τρόπος με τον οποίο επιχειρήθηκε η αναδιάρθρωση της ελληνικής γεωργίας ως το έτος 2000 προϋπέθετε μια διαφοροποιημένη πρόσβαση των αγροτών στη χρηματοδότηση. Μόνο οι «βιώσιμες» εκμεταλλεύσεις θεωρούνταν ως δικαιούχοι για τα μέτρα της αγροτι-

κής πολιτικής για τη στήριξη και την αναδιάρθρωση των εκμεταλλεύσεων στη χώρα μας. Βιώσιμες θεωρούνταν εκείνες οι αγροτικές εκμεταλλεύσεις των οποίων το 50% της οικογενειακής απασχόλησης ή του εισοδήματος προερχόταν από τη γεωργική παραγωγική δραστηριότητα. Σαν αποτέλεσμα το μεγάλο ποσοστό των μη-επαγγελματιών αγροτών αποκλειόταν από την πρόσβαση στη χρηματοδότηση για την αναδιάρθρωση της εκμετάλλευσής του και λάμβανε χαμηλότερη επιδότηση για τα αγροτικά προϊόντα που παρήγαγε. Έτσι αυτοί οι αγρότες και/ή τα αγροτικά νοικοκυριά που ενδεχομένως είχαν μεγαλύτερη ανάγκη στήριξης, λόγω του μικρού μεγέθους της εκμετάλλευσής τους και του χαμηλού οικονομικού αποτελέσματος, δεν αποτελούσαν παρά μόνο παράπλευρο στόχο της αγροτικής πολιτικής.

Ακόμα και όταν προωθήθηκαν μέτρα για τη διαφοροποίηση του αγροτικού εισοδήματος μέσω του προγράμματος LEADER, εκείνοι οι οποίοι έσπευσαν να εκμεταλλευτούν τα μέτρα αυτά ήταν συχνότερα οι «νεοαφιχθέντες» ή οι «επιστρέφοντες» στις ορεινές αγροτικές περιοχές, οι οποίες αποτελούσαν πεδίο εφαρμογής του προγράμματος, καθώς οι ντόπιοι αγρότες-κάτοικοι των περιοχών αυτών ήταν αρκετά ηλικιωμένοι για να αξιοποιήσουν τα διαθέσιμα μέτρα ή δεν κατείχαν τους ίδιους πόρους που ήταν αναγκαίοι για την απορρόφηση της δημόσιας δαπάνης και της ευρωπαϊκής χρηματοδότησης ή δεν είχαν πρόσβαση στη σχετική πληροφόρηση γύρω από το χρονοδιάγραμμα, τις υποχρεώσεις και την εφαρμογή του προγράμματος.

Έτσι δύο μορφές ανισότητας προέκυψαν σε σχέση με τη διαθεσιμότητα της εξωαγροτικής απασχόλησης στην ελληνική ύπαιθρο. Η πρώτη συναρτάται με τη μειονεκτικότητα των αγροτικών περιοχών, καθώς τα αγροτικά νοικοκυριά που κατοικούν σε ορεινές περιοχές έχουν λιγότερες ευκαιρίες για εξεύρεση εξωαγροτικής απασχόλησης και διαφοροποίησης του εισοδήματός τους και εξαρτώνται περισσότερο από την αγροτική απασχόληση η οποία συνεπάγεται σχετικά χαμηλό εισόδημα. Με αυτό τον τρόπο, η κατοίκηση στις ορεινές περιοχές αντανάκλα ένα κοινωνικό μειονέκτημα που συνδέεται με τον γεωγραφικό αποκλεισμό. Η δεύτερη μορφή αφορά τη διστακτικότητα στήριξης των αγροτικών εκμεταλλεύσεων που δεν θεωρούνταν «βιώσιμες», με το αιτιολογικό της αναδιάρθρωσης της ελληνικής γεωργίας και σε ένα δεύτερο χρόνο την καθυστέρηση προώθησης μέτρων για τη διαφοροποίηση του εισοδήματος των αγροτικών νοικοκυριών. Σε αρκε-

τές περιπτώσεις, όπου εφαρμόστηκαν «στοχευμένα» προγράμματα ανάπτυξης της υπαίθρου (LEADER) υπήρξαν άνισοι όροι συμμετοχής για τους μόνιμους-παλαιούς κατοίκους των περιοχών-στόχων, καθώς τελικά ευνοήθηκαν οι νεότεροι, πιο εύρωστοι οικονομικά και πιο καλά πληροφορημένοι «νεοαφιχθέντες», «ημι-διαμένοντες ή «επιστρέφοντες» στις λιγότερο ευνοημένες αγροτικές περιοχές της υπαίθρου.

Ο τρίτος άξονας αφορά τις **διαφορετικές ευκαιρίες απασχόλησης και δραστηριοποίησης των κοινωνικών φύλων** στην ύπαιθρο, καθώς ο ρόλος και η θέση των γυναικών φαίνεται να μεταβάλλονται ριζικά χωρίς παράλληλα να αίρονται οι υφιστάμενες κοινωνικές ανισότητες. Για παράδειγμα, παρατηρείται μια θηλυκοποίηση των αγροτικών εκμεταλλεύσεων, ενώ παράλληλα διατηρείται ο βοηθητικός ρόλος των γυναικών στις οικογενειακές εκμεταλλεύσεις/επιχειρήσεις. Σύμφωνα με τα στοιχεία της ΕΣΥΕ, κατά την περίοδο 1987-2000 ο αριθμός των γυναικών κατόχων αγροτικών εκμεταλλεύσεων αυξήθηκε από το 11% στο 25%. Παράλληλα όμως το 64% του μη-αμειβόμενου οικογενειακού εργατικού δυναμικού που απασχολείται στις οικογενειακές εκμεταλλεύσεις είναι γυναίκες. Είναι επίσης ενδιαφέρον ότι η σημαντική αύξηση των γυναικών κατόχων αγροτικών εκμεταλλεύσεων αφορά κυρίως τις μικρότερες σε μέγεθος εκμεταλλεύσεις, καθώς αυξανόμενου του μεγέθους μειώνεται το ποσοστό των γυναικών κατόχων.

Ερευνητικά αποτελέσματα υποστηρίζουν την άποψη, ότι η παρατηρούμενη μεταβίβαση των οικογενειακών εκμεταλλεύσεων στις γυναίκες οφείλεται στην πολυαπασχόληση των ανδρών, στον τύπο καλλιέργειας που κυριαρχεί στην περιοχή, στο χαμηλό βαθμό εμπορευματοποίησης της γεωργίας και στην έλλειψη ανδρών διαδόχων στην οικογενειακή εκμετάλλευση (Σαφιλίου και Παπαδόπουλος 2004).

Η προσαρμογή ορισμένων παραδοσιακών μέτρων αγροτικής πολιτικής, που στοχεύουν στην αναδιάρθρωση των γεωργικών εκμεταλλεύσεων, έδωσαν την ευκαιρία στις γυναίκες να ενταχθούν και τυπικά στο αγροτικό επάγγελμα, είτε ως κάτοχοι εκμεταλλεύσεων, είτε ως δικαιούχοι επιδοτήσεων. Σε αρχικό στάδιο μόνο οι πλήρους απασχόλησης, κάτοχοι μεγάλων εκμεταλλεύσεων ήταν δικαιούχοι σχεδίων αναδιάρθρωσης της εκμετάλλευσής τους, αλλά αργότερα δόθηκε η δυνατότητα σε κατόχους μικρότερων εκμεταλλεύσεων να είναι δικαιούχοι τέτοιων σχεδίων. Επιπρόσθετα, το πρόγραμμα εγκατάστασης νέων αγροτών έδωσε τη δυνατότητα σε μεγαλύτερους σε ηλικία

αγρότες να μεταβιβάσουν την εκμετάλλευσή τους στα παιδιά τους και σε αρκετές περιπτώσεις στις κόρες τους (Kazakoroulos and Gidarakou, 2003). Παρόλα αυτά διατυπώνονται σοβαρές ενστάσεις σχετικά με την ουσιαστική αναγνώριση του ρόλου των γυναικών στον αγροτικό τομέα, αλλά και με την άρση των ανισοτήτων που υφίστανται οι γυναίκες ευρύτερα στην ύπαιθρο.

Τέλος ο τέταρτος άξονας είναι η **ενσωμάτωση των οικονομικών μεταναστών στην κοινωνία της υπαίθρου**, γεγονός που συνδέεται με την υψηλή παρουσία των οικονομικών μεταναστών τόσο στον αγροτικό τομέα όσο και στους μη-αγροτικούς τομείς στην ελληνική ύπαιθρο. Η συνεισφορά των μεταναστών υπήρξε αρκετά σημαντική κυρίως όσον αφορά στη μείωση των ελλειμμάτων σε εργατικό δυναμικό και στην εξασφάλιση φθηνής, ευέλικτης εργασίας σε έναν πρώτο χρόνο, ενώ αργότερα η σημαντική διαθεσιμότητα ημειδικευμένης και/ή ανειδίκευτης εργασίας αποτέλεσε τη βάση για την ευρύτερη επέκταση της απασχόλησής τους σε όλο και περισσότερες κατηγορίες θέσεων εργασίας. Ταυτόχρονα η παρουσία των μεταναστών είχε ιδιαίτερα θετική επίδραση στην επιβίωση των αγροτικών νοικοκυριών αλλά και στη μεγέθυνση των οικογενειακών εκμεταλλεύσεων στις αγροτικές περιοχές, όπου χαρακτηρίζονται από δυσμενή δημογραφική κατάσταση. Τα αποτελέσματα πρόσφατης έρευνας που διενεργήθηκε στην ελληνική ύπαιθρο κατατείνουν στο ότι οι μετανάστες προσέφεραν στις οικογενειακές εκμεταλλεύσεις μια μοναδική ευκαιρία να «επανασχεδιάσουν» την κατανομή της οικογενειακής εργασίας εντός και εκτός της εκμετάλλευσής τους υλοποιώντας νέες στρατηγικές για την επιβίωση ή την επέκταση της αγροτικής τους εκμετάλλευσής (Κασίμης κ.ά. 2003).

Υπάρχουν σοβαρές ενδείξεις ότι η απασχόληση των μεταναστών στην ύπαιθρο είχε δύο αλληλένδετα αποτελέσματα. Σε ένα πρώτο επίπεδο, η εργασία των μεταναστών βοήθησε σημαντικά στην επέκταση των μεγαλύτερων εκμεταλλεύσεων, που εντοπίζονται στις πεδινές αγροτικές περιοχές, προσφέροντάς τους τη δυνατότητα να επιβιώσουν στην αγορά, να εκσυγχρονίσουν την καλλιέργειά τους και να αυξήσουν την παραγωγή τους. Η εργασία των μεταναστών οδήγησε με τον τρόπο αυτό στην «ανδροποίηση»⁶ των μεγάλων εκμεταλλεύσεων ασκώντας μια πρόσθετη πίεση

6. Ο όρος «ανδροποίηση» χρησιμοποιείται για να μεταφράσει την έννοια του «masculinization», η οποία αναφέρεται στην κυριαρχία των ανδρών και της ανδρικής απασχόλησης στις μεγάλες εκμεταλλεύσεις.

που ωθεί στην υποχώρηση των γυναικών στην οικιακή σφαίρα ή στην εξω-γεωργική τους απασχόληση. Σε ένα δεύτερο επίπεδο, η εργασία των μεταναστών είχε ένα έμμεσο αποτέλεσμα στην επαγγελματική ταυτότητα των γυναικών αγροτών και ειδικότερα σε εκείνες που βρίσκονται στις λιγότερο ευνοημένες περιοχές της χώρας προσφέροντας (εποχική) μισθωτή εργασία που υποκαθιστά ένα σημαντικό τμήμα της οικογενειακής εργασίας. Η διαθεσιμότητα μεταναστευτικού εργατικού δυναμικού προσέφερε μια εναλλακτική λύση, ώστε το ανδρικό δυναμικό να αναζητήσει εξω-γεωργική πλήρη απασχόληση. Με αυτό τον τρόπο, η εργασία των μεταναστών διευκόλυνε τη μεταβίβαση της διαχείρισης της εκμετάλλευσης στις γυναίκες που έτσι είχαν την ευκαιρία να αποκτήσουν την επαγγελματική ταυτότητα της αγρότισσας (Παπαδόπουλος 2006).

Οι μετανάστες αποτέλεσαν έναν αναπάντεχο παράγοντα για την ανάπτυξη της υπαίθρου καθώς αναδείχθηκαν σε μια «πολυλειτουργική» κοινωνική δύναμη με ποικίλα αποτελέσματα για την αγροτική διάρθρωση. Τα πρόσφατα σημάδια της κοινωνικής κινητικότητας των μεταναστών αποτελούν απλώς την απαρχή των νέων διαχωρισμών και των κοινωνικών στρωμάτων που αργά αλλά σταθερά αναδύονται στην ελληνική ύπαιθρο.

Συνοπτικά συμπεράσματα

Κατά το σχεδιασμό μιας κοινωνικής πολιτικής για την ελληνική ύπαιθρο δεν μπορούν να αγνοηθούν τα διαρθρωτικά οικονομικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά των αγροτικών περιοχών ούτε όμως και τα προβλήματα και οι δυσλειτουργίες κατά την εφαρμογή των μέτρων της αγροτικής πολιτικής σε αυτές.

Είναι σημαντικό να υπογραμμίσουμε ότι είναι αναγκαίο να ληφθούν διαφορετικά μέτρα κοινωνικής πολιτικής για διαφορετικές κατηγορίες νοικοκυριών που κατοικούν στην ύπαιθρο. Για εκείνα τα νοικοκυριά που εξαρτώνται περισσότερο από τον αγροτικό τομέα για την επιβίωσή τους, η ανισότητα αυξάνεται στο βαθμό που οι εισοδηματικές μεταβιβάσεις της αγροτικής πολιτικής συναρτώνται με το μέγεθος της αγροτικής τους εκμετάλλευσης. Αντίθετα, για εκείνα τα νοικοκυριά που εξαρτώνται μόνο εν μέρει από τον αγροτικό τομέα για την επιβίωσή τους, η ανισότητα μειώνεται στο βαθμό που αυξάνεται η διαθεσιμότητα εξωγεωργικής απασχόλησης και η δυνατότητα διαφοροποίησης του εισοδήματός τους.

Για την Ελλάδα, η σημασία της αγροτικής πολιτικής υπήρξε καθοριστική για την προώθηση της αναδι-

άρθρωσης του αγροτικού τομέα αλλά και τη στήριξη του εισοδήματος των αγροτικών νοικοκυριών. Παρά τα όποια συμπεράσματα σχετικά με την υλοποίηση της αναδιάρθρωσης του αγροτικού τομέα, η κοινωνική διάσταση είναι αρκετά σημαντική όσον αφορά στη διάχυση του οφέλους από την εφαρμογή της αγροτικής πολιτικής σε μια μεγάλη μερίδα των κατοίκων της υπαίθρου (Λουλούδης κ.ά. 1993). Ελλείψει άλλης πολιτικής που να αφορά ιδιαίτερα την ύπαιθρο η αγροτική πολιτική έπαιξε και ένα ρόλο κοινωνικής πολιτικής, καθώς υπήρχαν αρκετοί άλλοι στόχοι εκτός του βασικού στόχου της αναδιάρθρωσης του αγροτικού τομέα.

Κατά τις τελευταίες δεκαετίες οι κοινωνικές ανισότητες εντάθηκαν μεταξύ μικρών και μεγάλων αγροτικών εκμεταλλεύσεων, μεταξύ εχόντων και μη-εχόντων εξωαγροτική απασχόληση, μεταξύ των κοινωνικών φύλων και μεταξύ του ντόπιου πληθυσμού και των οικονομικών μεταναστών. Οι επιπτώσεις από την εφαρμογή των μέτρων της αγροτικής πολιτικής ήταν σημαντικές καθώς επιδείνωσαν και μετέβαλλαν περαιτέρω τα χαρακτηριστικά των υφιστάμενων κοινωνικών ανισοτήτων. Επιπλέον, δημιούργησαν μια πιο περίπλοκη εικόνα και διεύρυναν τα παράδοξα στην κοινωνία της υπαίθρου, καθώς πολλοί και αντιφατικοί μεταξύ τους στόχοι της αγροτικής πολιτικής προωθούνταν ταυτόχρονα στις αγροτικές περιοχές.

Διαμορφώνονται δύο βασικά ελλείμματα κατά την προώθηση των μέτρων της αγροτικής πολιτικής, τα οποία παράλληλα αφορούν ευρύτερα και την ευρωπαϊκή ύπαιθρο (Παπαδόπουλος και Λιαρίκος 2004). Πρόκειται, πρώτον, για ένα «γεωγραφικό έλλειμμα», καθώς οι ενισχύσεις και οι χρηματοδοτήσεις σωρεύονται σε εκείνες τις αγροτικές περιοχές, οι οποίες ανεξάρτητα από τον χαρακτηρισμό τους ως ευνοημένες ή λιγότερο ευνοημένες, απολαμβάνουν καλύτερες συνθήκες χρηματοδότησης και διατηρούν πιο άμεση πρόσβαση στους πόρους, έχουν μεγαλύτερο και πιο εξειδικευμένο παραγωγικό δυναμικό και διαθέτουν τη δυνατότητα της εντατικοποίησης του αγροτικού τους τομέα και/ή της προώθησης εξωγεωργικών δραστηριοτήτων. Αντίθετα, όσες αγροτικές περιοχές δεν διαθέτουν τα προηγούμενα χαρακτηριστικά υφίστανται την εγκατάλειψη, τη μείωση του παραγωγικού τους δυναμικού και την οικονομική και κοινωνική περιθωριοποίηση των νοικοκυριών που διαμένουν σε αυτές. Δεύτερον, διαπιστώνεται ένα «δημοκρατικό έλλειμμα» που υφίσταται κυρίως εντός των επιτυχημένων αγροτικών περιοχών,

αλλά και εντός των μη-επιτυχημένων αγροτικών περιοχών, καθώς ωφελούμενοι από τις ενισχύσεις δεν είναι εξίσου το σύνολο των κατοίκων αυτών των περιοχών (ακόμα και όταν πρόκειται για ομάδες που απειλούνται με κοινωνικό αποκλεισμό), αλλά εκείνοι οι οποίοι διαθέτουν εν γένει περισσότερους πόρους ώστε να απορροφήσουν περισσότερη δημόσια χρηματοδότηση, έχουν μεγαλύτερες εκμεταλλεύσεις, έχουν περισσότερη πρόσβαση στις πληροφορίες και μπορούν να κινητοποιήσουν σημαντικό παραγωγικό δυναμικό. Συχνά στις μη-επιτυχημένες αγροτικές περιοχές που χρήζουν περισσότερης και στοχευμένης στήριξης ωφελούμενοι είναι αυτοί που εισέρχονται στις περιοχές αυτές προκειμένου να εκμεταλλευτούν τη διαθεσιμότητα οικονομικών πόρων σε βάρος των μόνιμων ή παλαιών κατοίκων οι οποίοι αδυνατούν να ανταποκριθούν στις αντικειμενικές και/ή υποκειμενικές απαιτήσεις των προγραμμάτων χρηματοδότησης.

Με βάση τους ρητά διατυπωμένους στόχους της αναθεωρημένης αγροτικής πολιτικής φαίνεται να υπάρχει η δυνατότητα αναζωογόνησης των αγροτικών περιοχών και στήριξης των νοικοκυριών που κατοικούν στην ύπαιθρο σύμφωνα με τις ανάγκες επιβίωσης και/ή διατήρησής τους. Όμως ένα μοτίβο λειτουργίας - το οποίο είναι αρκετά δύσκολο να παρακαμφθεί, λόγω των ισχυρών τοπικιστικών και αγροτικών συμφερόντων που συνεχίζουν να ευνοούν την αναπαραγωγή των ανισοτήτων - είναι ότι αυτές οι δυνατότητες αξιοποιούνται πιο συχνά από εκείνες τις αγροτικές περιοχές που συγκριτικά τις έχουν λιγότερο ανάγκη, καθώς είναι πλουσιότερες, ενώ αντίθετα οι αγροτικές περιοχές που έχουν περισσότερο ανάγκη τέτοιου τύπου ενισχύσεις δεν θέτουν αυτούς τους στόχους ψηλά στην κλίμακα της ιεράρχησης των αναγκών τους.

Η υπογράμμιση της ανάγκης αναδιάρθρωσης και εκσυγχρονισμού του αγροτικού τομέα, η οποία ακό-

μα κυριαρχεί στις σχετικές οικονομικές αναλύσεις του αγροτικού τομέα και της αποτελεσματικότητάς του, έχει οδηγήσει σε μια συστηματική παράβλεψη των βασικών χαρακτηριστικών της κοινωνίας της υπαίθρου. Η αποδυνάμωση της κοινωνικής συνοχής στην ελληνική ύπαιθρο έχει σημαίνει την ουσιαστική εγκατάλειψη και την περιθωριοποίηση του γερασμένου αγροτικού πληθυσμού (Μωυσίδης 1998, Μωυσίδης κ.ά. 2002), και την υποβάθμιση του αγροτικού πολιτισμού που συνδέεται με την αυτοσυντήρηση, τη βιωσιμότητα των φυσικών πόρων και την ποιότητα ζωής. Από την άλλη μεριά, τα νέα κοινωνικά ζητήματα που συνδέονται με την αναγνώριση της κοινωνικής μειονεξίας των γυναικών στις αγροτικές περιοχές και στον αγροτικό τομέα της χώρας (Παπαδόπουλος 2000, Παπαδόπουλος 2002), αλλά και την είσοδο και εγκατάσταση των οικονομικών μεταναστών ως μιας πολυπληθούς και αποκλεισμένης κοινωνικής ομάδας στην ελληνική ύπαιθρο (Κασίμης κ.ά. 2002, Κασίμης κ.ά. 2003), σπάνια ως καθόλου λαμβάνονται υπόψη στο σχεδιασμό και την υλοποίηση της αγροτικής πολιτικής ή των μέτρων ανάπτυξης του αγροτικού χώρου.

Κλείνοντας θα θέλαμε να δώσουμε έμφαση στο γεγονός ότι για να σχεδιαστεί και να εφαρμοστεί μια κοινωνική πολιτική για την ελληνική ύπαιθρο θα πρέπει να υπάρξει μια κάποια συναίνεση, μεταξύ των κοινωνικών ομάδων και των συλλογικών φορέων που δραστηριοποιούνται στην ύπαιθρο, σχετικά με την ανάγκη αντιμετώπισης των συγκεκριμένων κοινωνικών ανισοτήτων και μια έστω και περιορισμένη αναγνώριση της αναγκαιότητας λήψης των ενδεδειγμένων σε κάθε περίπτωση μέτρων. Θα λέγαμε ότι η βασικότερη δυσκολία έγκειται περισσότερο στην αδυναμία υιοθέτησης μιας σχετικά ολοκληρωμένης αντίληψης ως προς το ποιος είναι ο βασικός στόχος για την ανάπτυξη των περιοχών της υπαίθρου.

Βιβλιογραφία

Ελληνική

- Επιτροπή για τη Μελέτη της Μακροπρόθεσμης Οικονομικής Πολιτικής (Έκθεση Σπράου) (1998), Ανταγωνιστική Γεωργία και Αγροτική Ανάπτυξη: Σύγχρονα Διαρθρωτικά Προβλήματα και οι Λύσεις τους, Αθήνα, Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος.
- Ιωσηφίδης, Θ. και Παπαδόπουλος, Α.Γ. (2004), «Φτώχεια και Κοινωνικός Αποκλεισμός στον Αγροτικό Χώρο», στο Α.Γ. Παπαδόπουλος (επιμ), Η Ανάπτυξη σε μια Πολυλειτουργική Ύπαιθρο, Αθήνα, Gutenberg, σελ. 113-149.
- Κασίμης, Χ., Ζακοπούλου, Ε., Νιτσιάκος, Β. και Παπαδόπουλος, Α.Γ. (2002), Οι Επιπτώσεις της Εγκατάστασης και Απασχόλησης του Ξένου Εργατικού Δυναμικού στην Ελληνική Ύπαιθρο, Τελική Έκθεση, Πανεπιστήμια Πατρών & Ιωαννίνων.
- Κασίμης, Χ., Ζακοπούλου, Ε. και Παπαδόπουλος, Α.Γ. (2003), «Η Συμβολή των Μεταναστών στη Σύγχρονη Οικογενειακή Εκμετάλλευση: Μελέτη τριών Παραδειγματικών Περιοχών», Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, Νο 111, σελ. 9-38.
- Κασίμης, Χ. και Παπαδόπουλος, Α.Γ. (1999), «Η Διατήρηση της Οικογενειακής Γεωργίας και η Καπιταλιστική Ανάπτυξη της Γεωργίας στην Ελλάδα: Μια Κριτική Ανασκόπηση της Βιβλιογραφίας», στο Χ. Κασίμης και Λ. Λουλούδης (επιμ), Ύπαιθρος Χώρα: Η Ελληνική Αγροτική Κοινωνία στο τέλος του 20ου αιώνα, Αθήνα, Πλέθρο/ΕΚΚΕ, σελ. 85-114.
- Λουλούδης, Λ., Μαραβέγιας, Ν. και Μαρτίνος, Ν. (1993), «Η Κοινωνική Διάσταση της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής», στο Διαστάσεις της Κοινωνικής Πολιτικής Σήμερα, Αθήνα, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, σελ. 463-478.
- Μαυρογορδάτος, Γ. (1998), Μεταξύ Πιτυοκάμπη και Προκρούστη, Αθήνα, Οδυσσέας.
- Μητράκος, Θ. και Τσακλόγλου, Π. (2003), «Οικονομική Ανισότητα και Φτώχεια στην Ελλάδα: Δομή και Διαχρονικές Μεταβολές», στο Δ. Βενιέρης και Χ. Παπαθεοδώρου (επιμ), Η Κοινωνική Πολιτική στην Ελλάδα: Προκλήσεις και Προοπτικές, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, σελ. 411-444.
- Μωυσίδης, Α. (1998), «Κοινωνικός Μετασχηματισμός και Πλευρές του Κοινωνικού Αποκλεισμού στον Αγροτικό Χώρο: Το Πρόβλημα της Γήρανσης του Πληθυσμού», στο Κ. Κασιμάτη (επιμ), Κοινωνικός Αποκλεισμός: Η Ελληνική Εμπειρία, Αθήνα, Gutenberg, σελ. 121-150.
- Μωυσίδης, Α., Ανθοπούλου, Θ. και Ντυκέν, Μ-Ν. (2002), Οι Ηλικιωμένοι στον Αγροτικό Χώρο: Συνθήκες Διαβίωσης και Όψεις του Κοινωνικού Αποκλεισμού, Αθήνα, Gutenberg.
- Παπαδόπουλος, Α.Γ. (2000), Μελέτη Ισότητας Ευκαιριών Ανδρών-Γυναικών και Αγροτική Ανάπτυξη, Ινστιτούτο Αστικής και Αγροτικής Κοινωνιολογίας, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.
- Παπαδόπουλος, Α.Γ. (2002), «Αγροτική Ανάπτυξη και Ισότητα Ευκαιριών μεταξύ Ανδρών-Γυναικών: Κριτικές Επισημάνσεις στην Ελληνική Βιβλιογραφία», στο Κ. Μάττας και Κ.Δ. Αποστολόπουλος (επιμ), Αναζητώντας το Αύριο της Ελληνικής Γεωργίας, Αθήνα, Σταμούλης, σελ. 166-178.
- Παπαδόπουλος, Α.Γ. (2004), «Το Διακύβευμα της Αγροτικής Ανάπτυξης σε μια Πολυλειτουργική Ύπαιθρο», στο Α.Γ. Παπαδόπουλος (επιμ), Η Ανάπτυξη σε μια Πολυλειτουργική Ύπαιθρο, Αθήνα, Gutenberg, σελ. 13-49.
- Παπαδόπουλος, Α.Γ. (2005), «Το Μέλλον της Γεωργίας στην Ευρωπαϊκή Ένωση», στο Α.Λ. Ματάλα και Α. Χουλιάρας (επιμ), Η Διατροφή στον 21ο αιώνα, Αθήνα, Παπαζήσης, σελ. 231-274.
- Παπαδόπουλος, Α.Γ. (2006), «Γυναικεία Απασχόληση και Οικονομικοί Μετανάστες στην Ελληνική Ύπαιθρο», Γεωγραφίες, τευχ. 11, σελ. 51-77.
- Παπαδόπουλος, Α.Γ. και Λιαρίκος, Κ. (2004), «Προς ποια Αγροτική Ανάπτυξη των Λιγότερο Ευνοημένων Περιοχών στην Ελλάδα;», στο Ι. Σπιλάνης, Θ. Ιωσηφίδης και Θ. Κίζος (επιμ), Λιγότερο Ευνοημένες Περιοχές και Στρατηγικές Ανάπτυξης, Αθήνα, Gutenberg, σελ. 69-106.
- Παπαδόπουλος, Α.Γ., Χαλκιάς, Χ. και Φάκα, Α. (2006), «Η μελέτη των Λιγότερο Ευνοημένων Περιοχών με τη χρήση ενός Ολοκληρωμένου Σχήματος για την Ταξινόμηση της Ύπαιθρου», κείμενο που παρουσιάστηκε στο 9ο Συνέδριο της Εταιρείας Αγροτικής Οικονομίας, Αθήνα.

- Παχάκη, Κ. (2002), «Εισοδήματα, Ανισότητα, Φτώχεια, Αναδιανεμητική Πολιτική στην Αγροτικό Τομέα: Επισκόπηση των Στοιχείων και των Ερευνητικών Εργασιών», στο Κ. Μάττας και Κ. Αποστολόπουλος (επιμ), Αναζητώντας το Αύριο της Ελληνικής Γεωργίας, Αθήνα, Σταμούλης, σελ. 216-235.
- Πετμεζίδου-Τσουλουβή, Μ. (1992), Κοινωνικές Ανισότητες και Κοινωνική Πολιτική, Αθήνα, Εξάντας.
- Σαρρής, Α. (1997), «Μύθοι, Αλήθειες και Προοπτικές για την Ελληνική Γεωργία», εισήγηση που παρουσιάστηκε στο Οικονομικό Συνέδριο του Οικονομικού Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα.
- Σαφιλιού, Κ. και Παπαδόπουλος, Α.Γ. (2004), Οι Μικροί Γεωργοί στην Ελλάδα: Ποιοι θα επιβιώσουν και πως, Αθήνα, Gutenberg.
- Τσακλόγου, Π. (1993), «Μια Κριτική Παρουσίαση των Εμπειρικών Ερευνών για το Ζήτημα της Φτώχειας στην Ελλάδα», στο Διαστάσεις της Κοινωνικής Πολιτικής Σήμερα, Αθήνα, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, σελ. 369-390.
- Τσακλόγου, Π. (1999), «Ανισότητα και Φτώχεια στην Ελλάδα», στο Μ. Ματσαγκάνης (επιμ), Οι Προοπτικές του Κράτους Πρόνοιας στη Νότια Ευρώπη, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.
- Τσιμπούκας, Κ., Τσουκαλάς, Στ., Σπαθής, Π., Καρανικόλας, Π. και Νέλλας, Ε. (2000), Επενδυτικές Ενισχύσεις στις Γεωργικές Εκμεταλλεύσεις: Η Τεχνικοοικονομική Αξιολόγηση των Σχεδίων Βελτίωσης, Αθήνα, Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- P. Boyle and K. Halfacree (eds), Migration into Rural Areas: Theories and Issues, Chichester, John Wiley and Sons, pp. 21-40.
- Cloke, P. and Little, J. (1987), "Class Distribution and Locality in Rural Areas: An Example from Gloucestershire", Geoforum, Vol. 18, No 4, pp. 403-413.
- Cloke, P., Phillips, M. and Thrift, N. (1998), "Class, Colonisation and Lifestyle Strategies in Gower", in P. Boyle and K. Halfacree (eds), Migration into Rural Areas: Theories and Issues, Chichester, John Wiley and Sons, pp. 166-185.
- Cloke, P. and Thrift, N. (1987), "Intra-Class Conflict in Rural Areas", Journal of Rural Studies, Vol. 3, No 4, pp. 321-333.
- Cloke, P. and Thrift, N. (1990), "Class and Change in Rural Britain", in T. Marsden, P. Lowe and S. Whatmore (eds), Rural Restructuring: Global Processes and their Responses, London, David Fulton Publishers, pp. 165-181.
- Efstratoglou, S., Papadopoulos, A.G., Efstratoglou, A. and Kouroussi, E. (2004), "Greece", in J. Bryden, K. Hart (eds), A New Approach to Rural Development in Europe: Germany, Greece, Scotland and Sweden, Mellen Studies in Geography Volume 9, Lewiston, Edwin Mellen Press, pp. 151-222.
- Fielding, T. (1998), "Counterurbanisation and Social Class", in P. Boyle and K. Halfacree (eds), Migration into Rural Areas: Theories and Issues, Chichester, John Wiley and Sons, pp. 41-60.
- Ford, T. (1999), "Understanding Population Growth in the Peri-Urban Region", International Journal of Population Geography, Vol. 5, pp. 297-311.
- Gray, J. (2000), "The Common Agricultural Policy and the Re-Invention of the Rural in the European Community", Sociologia Ruralis, Vol. 40, No 1, pp. 30-52.
- Halfacree, K. (1997), "Contrasting Roles for the Post-Productivist Countryside: A Postmodern Perspective on Counterurbanization", in P. Cloke and J. Little (eds), Contested Countryside Cultures: Otherness, Marginalization and Rurality, London and New York, Routledge, pp. 70-93.
- Halfacree, K. (1998), "Neo-tribes, Migration and the Post-Productivist Countryside", in P. Boyle and K. Halfacree (eds), Migration into Rural Ar-

Ξενόγλωσση

- Bazin, G. and Roux, B. (1995), "Resistance to Marginalisation in Mediterranean Rural Regions", Sociologia Ruralis, Vol. 35, No 3/4, pp. 335-347.
- Bryden, J. (2000), "Is there a 'New Rural Policy'?", paper presented to the International Conference: European Rural Policy at the Crossroads, University of Aberdeen.
- Bryden, J. (2003), "Rural Development Situation and Challenges in EU-25", paper presented to the EU Rural Development Conference, November, Salzburg.
- Champion, T. (1998), "Studying Counterurbanisation and the Rural Population Turnaround", in

- eas: Theories and Issues, Chichester, John Wiley and Sons, pp. 200-214.
- Halfacree, K. and Boyle, P. (1998), "Migration, Rurality and the Post-Productivist Countryside", in P. Boyle and K. Halfacree (eds), *Migration into Rural Areas: Theories and Issues*, Chichester, John Wiley and Sons, pp. 1-20.
 - Hoggart, K. (1997), "The Middle Classes in Rural England 1971-1991", *Journal of Rural Studies*, Vol. 13, No3, pp. 253-273.
 - Hoggart, K. and Mendoza, C. (1999), "African Immigrant Workers in Spanish Agriculture", *Sociologia Ruralis*, Vol. 37, No 4, pp. 538-562.
 - Hoggart, K. and Paniagua, A. (2001), "The Restructuring of rural Spain?", *Journal of Rural Studies*, Vol. 17, pp. 63-80.
 - Kazakopoulos, L. and Gidarakou, I. (2003), "Young Women Farm Heads in Greek Agriculture: Entering Farming through Policy Incentives", *Journal of Rural Studies*, Vol. 19, pp. 397-410.
 - Mitchell, C.J.A. (2004), "Making Sense of Counterurbanization", *Journal of Rural Studies*, Vol. 20, pp. 15-34.
 - Murdoch, J., Lowe, P., Ward, N. and Marsden, T. (2003), *The Differentiated Countryside*, London and New York, Routledge.
 - Paniagua, A. (2002), "Urban-rural Migration, Tourism Entrepreneurs and Rural Restructuring in Spain", *Tourism Geographies*, Vol. 4, No 4, pp. 349-371.
 - Papadopoulos, A.G. (1994), *Class and Social Stratification in Contemporary Rural Greece: A Comparative Study of Three Communities*, Unpublished D.Phil. Thesis, Brighton, University of Sussex.
 - Rodriguez, V., Egean, C. and Nieto, J.A. (2002), "Return Migration in Andalusia, Spain", *International Journal of Population Geography*, Vol. 8, pp. 233-254.
 - Spencer, D. (1997), "Counterurbanisation and Rural Depopulation Revisited: Landowners, Planners and the Rural Development Process", *Journal of Rural Studies*, Vol. 13, No 1, pp. 75-92.
 - Stockdale, A., Findlay, A. and Short, D. (2000), "The Repopulation of Rural Scotland: Opportunity and Threat", *Journal of Rural Studies*, Vol. 16, pp. 243-257.
 - Thrift, N. (1987), "Manufacturing Rural Geography?", *Journal of Rural Studies*, Vol. 3, No 1, pp. 77-81.
 - Tsakoglou, P. and Panopoulou, G. (1998), "Who are the poor in Greece? Analysing Poverty under alternative concepts of resources and equivalence scales", *Journal of European Social Policy*, Vol. 8, No 3, pp. 213-236.
 - Phillips, M. (1998), "Social Perspectives", in B. Ilbery (ed), *The Geography of Rural Change*, Harlow, Longman, pp. 31-54.
 - van der Ploeg, J.D. (1997), "On Rurality, Rural Development and Rural Sociology", in H. de Haan and N. Long (eds), *Images and Realities of Rural Life: Wageningen Perspectives on Rural Transformations*, Van Gorcum.
 - van der Ploeg, J.D. (2003), "Rural Development and the Mobilisation of Local Actors", paper presented to the Second Rural Development Conference, November, Salzburg.
 - van der Ploeg, J.D., Renting, H., Brunori, G., Knickel, K., Mannion, J., Marsden, T., de Roest, K., Sevilla-Guzman, E. and Ventura, F. (2000), "Rural Development: From Practices and Policies Towards Theory", *Sociologia Ruralis*, Vol. 40, pp. 391-408.